

# EEN VOLK DAT LEEFT BOUWT VOORT OP ZIJN VERLEDEN

## Ruimtelijke ordening met historisch besef

Barrie Needham

### Inleiding

'Iedere gemeenschap heeft behoefte aan een collectief geheugen', zei Geert Mak in *Hoe God verdween uit Jorwerd* (1996, p.243).

Mak zocht dat collectieve geheugen in eerste instantie bij de mensen – de bewoners van Jorwerd – zelf. En hij vond het dáár niet. Soms waren hun verhalen op gebeurtenissen van een paar decennia geleden gebaseerd: maar verder terug reikten ze niet. Dan maar elders zoeken: 'Wat Jorwerd betreft lag het collectief geheugen in de eerste en de laatste plaats bij de kerk' (p.243).

Met dit verhaal begin ik om het uitgangspunt van mijn inleiding te onderstrepen: het in stand houden van een historisch besef vereist het behouden van materiële voorwerpen uit het verleden en met name wat 'de ruimtelijke neerslag van vroegere samenlevingen' kan heten – gebouwen, verkavelingen, beplanting, landschappen, straatpatronen.

Dat is niet vanzelfsprekend, in ieder geval niet buiten dit publiek. Dus moet ik er wat aandacht aan besteden. Maar logischerwijs daaraan voorafgaande is de premisse: het is wenselijk om het historisch besef te kweken en levendig te houden. Dit moet ik verantwoorden. Vervolgens zal ik proberen uit te leggen waarom bij de ruimtelijke ordening in Nederland zo weinig aandacht aan het verleden wordt besteed; en vervolgens kom ik met suggesties van hoe dat kan worden veranderd.

### Het belang van het verleden

Toen een boer in de Verenigde Staten was gevraagd om zijn landbouwpraktijken te wijzigen 'in the interests of posterity' heet hij te hebben gezegd: 'What did posterity do for me?' Overeenkomstig moeten wij op de vraag vooruitlopen: 'Waarom zouden wij ons aanpassen aan het dode verleden'. Hierop is een eenvoudig antwoord: 'Het heeft ons gevormd'. Maar op zich is dat geen reden om onze erkenning te vertalen in daden. Wel een reden om dat te doen is: ons leven wordt voller en dieper als wij verstand hebben van de ideeën en de voorwerpen waarmee wij ons omringen. Met andere woorden: als wij onze cultuur kunnen waarderen. In de woorden van Mak alweer: een collectief geheugen 'bindt, verklaart, geeft nieuwe dimensies aan het dagelijks leven' (p.243)

Sommigen vinden dat idee – en ook de woorden waarin het wordt geuit – elitair. Dat begrijp ik niet. Wij – iedereen – ontlenen plezier en voldoening aan het innemen en bewerken

van abstracte ideeën. Dat kan het lezen van de krant zijn, het spelen van computer games, het luisteren naar muziek van allerlei soorten, een kerkdienst bijwonen. In diezelfde reeks kan ook horen: het verkennen van de oorsprong van onze eigen hedendaagse cultuur. En nog sterker: nieuwsgierigheid en bewondering voor het culturele erfgoed.

Of dat historisch besef in Nederland zwakker is dan elders kan ik niet zeggen. Toch valt het onderweg in Frankrijk en in Engeland op, dat borden zijn geplaatst om ons te informeren over de culturele waarden van de eerst volgende stad. In Engeland heet dat 'heritage', in Frankrijk 'patrimoine': in beide landen zijn – overigens – de borden bruin. Staat óns collectieve bewustzijn zo vast dat wij geen behoefte hebben aan gebouwen enz. om dat te bevestigen? Of is het werkelijk zo dat de enige datum uit de vaderlandse geschiedenis die de doorsnee-Nederlander kent '1600, de slag bij Nieuwpoort' is?

### De grond als palimpsest

Een palimpsest is een vel – meestal perkament – waarop meerdere keer is geschreven. Het is beschreven, die tekst uitgewist en het is opnieuw gebruikt. Vaak kunnen deskundigen niet alleen de nieuwste tekst lezen maar ook de daaronder liggende teksten ontcijferen. Het vel werd vaker gebruikt omdat het zo duur was.

Ik woon bovenop een romeinse begraafplaats. Achter mij zijn onlangs voltooid enkele tientallen woningen gebouwd op een voormalig romeins legerkamp.<sup>1</sup> De vergelijking is duidelijk. Ook de grond is een palimpsest. Ook die wordt meerdere malen gebruikt en niet alleen – zoals bij perkament – omdat hij zo duur is maar ook omdat hij niet kwijt te raken is. Zowel bij mijn woning als bij de net gebouwde woningen in mijn buurt zijn beide boodschappen die de grond draagt bekend: de nieuwste maar ook – en vanwege degelijk archeologisch onderzoek – de daaronder liggende.

Een paar maanden geleden wandelde ik door Drenthe en Overijssel. Ik volgde een pad met op beide zijden weiland. Aan de ene kant een beschermd gebied waarin koeien graasden, net als zij in Oosterbeek door schilders van de Haagse school waren geschilderd. Aan de andere kant was het gras groen, dik en effen zonder enige onkruid, als pluche. Het was kennelijk veel te waardevol als groeimateriaal voor koeien om door hen te worden betreden. Het weiland aan de eerste kant vertelde het verhaal van de landbouw over tenminste de afgelopen

100 jaar, aan de tweede kant over de landbouw van de afgelopen 10 jaar. En aan die tweede zijde bestonden geen andere boodschappen – heggen, bomen, poelen: die waren allemaal uitgewist en gladgestreken.

Het punt van deze anekdote is dat grond een palimpsest is slechts bij de gratie van onze handelingen. Hij kan de bewaarplaats zijn van ons collectief geheugen en zodoende kan hij ons historisch besef in stand houden. En hij kan ook tot een blanco vel worden teruggebracht bij iedere wijziging van gebruik.

Voordat ik een verklaring aanbied voor waarom wij zo vaak die stoffelijke indrukken van ons verleden uitwissen en voordat ik voorstellen doe voor hoe dat anders kan, wil ik een mogelijk misverstand uit de weg ruimen. Ik ben geen voorstander van het alles behouden, van een zgn. conserverende planologie. Het is jammer – om een actueel voorbeeld uit Nijmegen te gebruiken – dat het R.K. Weeshuis zal worden gesloopt voor het zgn. Flash Gordon-plan; maar ik heb geweigerd om steun te verlenen om het te behouden.<sup>2</sup> De reden is dat als je in de stad alles op het oude probeert te houden, (gebalsemd), dan kan dat ten koste gaan van de levensvatbaarheid van het stedelijk leven en het kan leiden tot meer verstedelijking buiten de stad. Ook een levendige stedelijk cultuur hoort tot ons cultureel erfgoed en dat kies ik boven het conserveren van alles dat oud is. En bouwen buiten de stad heeft een vernietigend effect op de historische boodschappen die wij uit het landschap daar kunnen lezen.

### De planoloog en de archeoloog - aparte werelden

Leden van de Oudheidkundige Bond hoeven geen preek over het belang van het verleden, ook niet over de grond als bewaarplaats van ons collectief geheugen. De meeste planologen wel, alsook anderen die met de ruimtelijke ordening van Nederland bezig zijn.

Om te verklaren waarom dit is, gebruik ik het concept van het discours. Dit is uitgewerkt door Foucault (1988) en wij in Nijmegen hebben het op planologische vraagstukken toegepast met de volgende omschrijving: 'een min of meer samenhangend geheel van denkbeelden, dat wordt geconstrueerd en gereconstrueerd in interactie tussen onderzoekers, planners, ontwerpers, beleidsmakers, politici en belangengroepen. Elk discours kent daarmee een eigen specifieke institutionele setting'. (Hidding et al. 1998, p.10). De verdienste van een verklaring in termen van discoursen is dat het erop wijst, dat verschillen in inzicht en in mening niet zomaar op te heffen zijn. Vaak is veel meer nodig van uitleg en toelichting. Want onze ideeën liggen diep geworteld in onze dagelijkse praktijken en contacten. De archeoloog en de landschapshistoricus mogen de ruimte als een boek zien waaruit verhalen uit het verleden kunnen worden gelezen. Maar zij maken zich zelf iets wijs als zij veronderstellen dat ook anderen dat doen.

In Nijmegen hebben wij het discours-concept gebruikt om te analyseren hoe mensen denken over de differentiatie en interactie van stad en land, en niet alleen hoe zij daarover denken maar ook hoe zij voorstellen doen voor hoe die relatie moet worden geordend (planconcepten) en gestuurd (interventiemogelijkheden) (Hidding et al. 1998). Meer relevant voor dit

congres is een analyse die door Frouws (1998) is gemaakt van discoursen over het Nederlandse platteland. Hij onderscheidt er drie:

- 'the agri-ruralist discourse  
Farmers, who occupy about two thirds of the Dutch territory, are considered to be the essential carriers of the values represented in the countryside (food production, nature and landscape conservation, open space and cultural heritage. (This discourse) combines ruralism with agrarism.
- the utilitarian discourse  
The social, cultural, ecological, scenic or other 'normative' values of the countryside are primarily rooted in their ability to satisfy productive and consumptive needs. The countryside is denied any specificity in this discourse. Its use, like the use of any other 'site', is primarily determined by its economic functions and the market, and 'developing' the countryside comes down to generating employment and incomes.
- the hedonist discourse  
The pivotal feature of the hedonist discourse is its cultural dimension. The crucial problem of rural areas is defined as one of deteriorating aesthetic, cultural and spatial qualities.

Whereas public debates in the Netherlands appear to express the dominance of hedonist discourse, current trends in rural areas more generally ... correspond more with the utilitarian discourse.'

En, zou ik daaraan toevoegen, de 'agri-ruralist discourse' is in de dagelijkse praktijk steeds het dominante.

Is het maken van een dergelijke analyse niet slechts een wetenschappelijk bezigheid, ontstoken van praktische toepassing? Nee, het is meer. Want een discours heeft een zgn. institutionele inbedding. Meer concreet verwoord: wij zien dat verschillende ministeries en verschillende belangengroepen verschillende discoursen omhelzen – en zij handelen navenant (Hidding et al. 1998). Wij maken dit nog concreter. Wij nemen een gebied van enkele honderd hectaren onbebouwde grond. U ziet het wellicht als de weergave van wat daar de afgelopen eeuwen zich heeft afgespeeld. Een andere ziet het als landbouwgrond, een produktiefactor die door agrariërs wordt benut. Nog een andere ziet het als de locatie van x-duizend woningen, waarvan y-duizend in de marktsector à 20 per ha. en z-duizend in de sociale sector à 40 per ha. En dan heb je diegene die het ziet als vastgoed met waarde in bestaand gebruik van f6 per vierkante meter en als bouwgrond f30 vóór de bouwrijpmaking, f200 erna. En anderen zien daarin buitenmenselijke krachten. Nescio (1996) schreef na een dag (13 oktober 1950) langs de Vecht, 'De eeuwige rivier, zo stil en zacht of je erin wonen kon. Overal nimfen. ... Een rideau van Egyptische toverbomen, farao stapte er tussen. Een nimf steeg uit het water met opgeheven armen ... Het landschap lag buiten alle plaats en tijd.' Iedereen heeft gelijk, maar niet iedereen kan zijn gelijk krijgen. En als wij de strijd aan willen gaan dan kunnen



*Dryad, de nimfe van de bomen. Uit: CEM Joad, 'The untutored townsman's invasion of the country', Faber and Faber, London, 1945. Tekening Thomas Derrick.*

wij ons het beste wapenen met kennis over de institutionele inbedding van al die tegenstrijdige perspectieven. Daar leent de discours-analyse zich voor. Of, zoals Frouws (1998) het zegt met betrekking tot het Nederlandse platteland:

'Alle drie de discourses werken door in sociale interacties, in het ontwikkelen van beleid, in het bepalen van belangen en in de politieke besluitvorming. Verbanden ontstaan tussen onderdelen van de verschillende discourses, gemeenschappelijke deelbelangen kunnen worden vernomen, en afwijkende visies kunnen in politieke compromissen worden verwerkt. Echter, met betrekking tot ontwikkelingsmogelijkheden, macro-economische perspectieven en politieke overwegingen, het in harmonie naast elkaar plaatsen van die discourses is veel moeilijker, om niet te zeggen onmogelijk. Het feit dat de werkelijke effecten van grootschalige projecten niet te verzoenen zijn kan wellicht worden versluierd, maar niet uitgesloten

door de zogenaamde win-win-opties of andere constructies die een breed publiek draagvlak beogen. De optelsom van de maatschappelijke belangen brengt economische en politieke strijd met zich mee.'

Nog één illustratie van het bestaan van 'aparte werelden' van 'andere golfengten', van tegenstrijdige zienswijzen, van onbegrip, met betrekking tot een door velen goed bekend planologisch slagveld:

Pluk kwam dichterbij. De Parkmeester wees met z'n vinger op het getekende plan.

'Kijk...,' zei hij. 'Hier is een vieze waterplas, die wordt volgegoten met beton. En daar omheen komen allemaal tegels. Al die bomen worden omgehakt en het wordt een heel groot tegelplein. Hier...,' en hij wees met z'n duim, 'hier komt een parkeerterreintje, ook van tegels. En hier komt een grindpad. En daar komen twee stenen banken om op te zitten. En hier - zie je dat kringetje? Hier komt een bloemperkje met een ijzeren hekje er omheen.'

'Wat afschuwelijk!' riep Pluk.

De Parkmeester keek hem met open mond aan. 'Wat zei je daar?' vroeg hij.

'Ik bedoel...,' hakkelde Pluk, '...ik bedoel, wat afschuwelijk dat die mooie bomen verdwijnen. En al dat groen. Het is er zo heerlijk en zo rustig.'

'O, maar het blijft er rustig,' zei de Parkmeester. 'Er komen grote borden te hangen met STILTE ALSTUBLIEFT. En iedereen kan op de stenen banken gaan zitten slapen, als ie wil. En één keer per jaar, op tweede paasdag, mogen alle kinderen rolschaatsen op de tegels. Is dat niet geweldig? Nou, wat zeg je ervan?'

Pluk verzamelde al z'n moed en zei toen: 'Meneer de Parkmeester, ik kom eigenlijk vragen of u alstublieft dat stukje bos zo wilt laten. Zo als het nu is, bedoel ik. Weet u, er wonen daar een heleboel dieren.'

'Dieren?' vroeg de Parkmeester. 'Ik heb er nooit dieren gezien. Wat voor dieren?'

'Vogels,' zei Pluk. 'En krekels en kikkers.'

De Parkmeester keek hem verbaasd aan. 'Nou? En?' vroeg hij. 'Er woont bijvoorbeeld een muizefamilie,' zei Pluk. 'Een vadermuis en een moedermuis en zeven hele kleine baby-muisjes.'

Nu begon de Parkmeester zo hard te lachen, dat z'n houten keet schudde. 'Ha ha!' bulderde hij. 'Muisjes! Moet ik mijn mooie plan dan maar verscheuren? Omdat er muisjes wonen daar?!'

### **De discours van de doorsnee planoloog**

De meeste planologen zien de wereld door de ogen van de parkmeester, eerder dan door die van Pluk. Ruimte is een grootheid die kan worden op- en verdeeld tussen concurrerende gebruikers. Een paar hectaren hier voor dit gebruik, nog een paar daar voor dat gebruik, enz. De planoloog als een soort scheidsrechter van de ruimte (Foley, 1960). En een scheidsrechter moet neutraal zijn, moet zich door zijn eigen mening niet laten beïnvloeden. Hij/zij is een vertaler van de ruimteclaims van anderen en een professionele afweger tussen

confliterende ruimteclaims. Hij/zij handelt in ruimte. Ik spot een beetje, maar het is geen slechte beroepsethiek.

Deze zienswijze ligt min of meer expliciet in de definitie van de planologie waarmee vele lichten planologen zijn gevormd. 'De ruimte wordt door hem (Rouge, 1947) als een geografisch gegeven opgevat, dus als een totaliteit van fysische en menselijke hoedanigheden. Het organiseren van de ruimte is volgens hem gericht op het vinden van functionele structuren welke de ruimte het meest geschikt maken tot bevrediging van de menselijke behoeften in hun totaliteit. Deze menselijke behoeften zijn zowel van materiële als van geestelijke aard. Het gaat volgens Rouge dus om het zoeken naar en het tot stand brengen van de best denkbare wederkerige aanpassing van ruimte en samenleving.' (Steigenga, 1964, pp.11-12)

Hiermee ligt een hele nauwe aansluiting aan de bouwmentaliteit die ik zo kenmerkend voor Nederland vindt (Needham 1995). Immers, 'Een volk dat leeft, bouwt aan zijn toekomst'. Bovendien, vele studenten planologie zijn meer geïnteresseerd in de toekomst dan in het verleden. En hun kennis van de geschiedenis van het vak en van de Nederlandse ruimte is gering. Het ruimtelijke resultaat is een grote voorraad nieuwbouw van hoge bouwkundige kwaliteit: maar ook ontevredenheid over de optelsom. 'Nederland raakt vol' (en vies! zie de behandeling in *Ruimtelijke Verkenningen 1997*) en 'overal wordt hetzelfde gebouwd'.

Deze ongerustheid leidt tot veranderingen binnen het beroep. Het is wenselijk gevonden om de ruimte niet slechts als een kwantiteit op te vatten (hectaren op locaties) maar ook aandacht te besteden aan de kwalitatieve aspecten van de ruimte. Meer relevant voor dit congres is de toekenning vanuit de planologie van de onrust onder zovelen dat ruimtelijke ontwikkelingen een belangrijk deel van ons cultureel erfgoed bedreigt. Deze onrust heeft doorgewerkt tot het jaarverslag 1996 van de Rijksplanologische Dienst toe (*Ruimtelijke verkenningen 1996*, pp.18-19) waarin staat:

'Een van de kenmerken (van de voorraad ruimte) is de historische informatie die ligt opgeslagen in de ruimtelijke structuur. Wordt dat 'historisch archief' door nieuwe inrichting en bebouwing vernietigd, dan is dat niet meer te herstellen. Historische informatie als integraal onderdeel van onze dagelijkse leefomgeving is onvervangbaar. .... Deze notitie van de ruimtelijke inrichting als cultuurhistorisch archief is zeker niet nieuw... (Maar) het besef dat dit misschien de laatste kans is om iets te behouden van onze band met het verleden, met onze 'herkomst', wordt steeds sterker. Bovendien herkennen we de in deze ruimtelijke structuren opgeslagen historische informatie als inspiratiebron voor de toekomst. ... Boeken, kaarten en schilderijen kunnen wel informatie vasthouden, maar hebben niet dezelfde belevingswaarde als de werkelijkheid.'

En men heeft voorgesteld om een extra dimensie aan het begrip ruimtelijke kwaliteit toe te voegen, nl. 'herkomstwaarde' (zie b.v. Duvallier, 1997).

Wees gewaarschuwd, echter. Dat denken aan de ruimte in termen van een kwantiteit hectaren die op een neutrale wijze kan worden uitgedeeld leeft steeds sterk onder planologen en anderen die de ruimtelijke ordening van Nederland regelen.

### Wijzigingen aanbrengen?

Mijn eigen standpunt heb ik bekend gemaakt. Ik vind dat wij veel minder buiten de stad moeten bouwen, onder andere om de waarden die in het platteland opgeslagen zijn te ontzien. (Needham 1996). En daarmee gepaard gaande, een 'permanente vernieuwing' (Kassenaar 1994, p. 74) binnen de steden. Wat – uiteraard en jammer genoeg – historische waarden aldaar zou kunnen uitwissen. Wellicht zijn er andere standpunten onder de aanwezigen. Dat doet er op dit moment niets toe, want ik wil een voorwaardelijke vraag stellen: Stel dat het wordt gewenst om de historische informatie die in onze ruimtelijke structuren opgeslagen is beter te beschermen, welke wijzigingen zijn dan nodig?

In het licht van deze vraag is de betekenis van de uitwijding over 'discoursen' duidelijk, hoop ik. Want de strekking van die bespreking is: ideeën en praktijken zijn niet zomaar te wijzigen. Zij liggen ingebed in instituties waardoor zij hardnekkiger kunnen zijn dan als zij de uitdrukkingen waren van commerciële belangen (die, immers, met subsidies en heffingen betrekkelijk gemakkelijk te beïnvloeden zijn).

Het is om die reden dat ik niet kom met voorstellen om de wetgeving of andere verplichte procedures te wijzigen. De formele procedures zijn meestal een weerspiegeling van de heersende waarden. Als de wetgeving wordt gewijzigd en mensen daar niet achter staan, worden de procedures omzeild. (Binnen de planologische wetgeving zijn hier voorbeelden genoeg van - zie b.v. van Damme en Verdaas 1997).

Ook ben ik geen voorstander van het invoeren van nogal mechanistische methoden om cultuur-historische waarden zwaarder te laten wegen in de besluitvorming. 'Meten is weten' luidt de Nederlandse zegswijze: daarom de neiging om ook cultuur-historische waarden te meten, teneinde ze gemakkelijker tegen andere waarden af te wegen.

Deze weg is gevolgd in het zgn. RUBIN-project van de Rijksplanologische Dienst (*Ruimtelijk Beter Investeren, 1996*). Daar is ruimtelijke kwaliteit in drie dimensies uiteengelegd – belevingswaarde, gebruikswaarde, toekomstwaarde – met een onderverdeling in 16 criteria, ieder apart geoperationaliseerd. (In dit verband moet worden gezien het voorstel om een vierde dimensie – herkomstwaarde – aan ruimtelijke kwaliteit toe te voegen.) Maar ook hier geldt de waarschuwing: als de uitkomst van de afweging niet is wat met heersende opvattingen strookt, dan wordt met een druk op de knop de gewichten van de afwegingscriteria (waaronder cultuur-historische waarden) aangepast totdat de gewenste uitkomst wel is bereikt. Het gevaar bestaat dat, door alles te laten afhangen van de uitkomst van een schijn objectieve afweging, 'you make yourself a hostage to fortune' (je geeft het uit handen en laat het aan de toeval over). En ik wil, als econoom, U ook waarschuwen tegen de verleidelijke redenering: cultuurhistorie

geeft grond en gebouwen een hogere economische waarde. Dat is wellicht waar; maar de meerwaarde is zo klein dat het niet opweegt tegen andere overwegingen.

De belangrijkste politieke beslissingen worden genomen op basis van sentiment. En dat hoeft niet erg te zijn! De gevolgtrekking is dat, als je wilt dat andere beslissingen worden genomen, dan moet je de 'sentimenten' beïnvloeden. Ik ben terug op het thema 'discours'!

### Wat stel ik dan wel voor?

Een goed doordachte strategie om discoursen over de ruimte door te dringen en daardoor te beïnvloeden. Dat vereist kennis over die discoursen, niet alleen over de inhoud ervan maar ook de aanhangers, hun organisaties, hun vakbladen, hun werkwijze, hun jaarcongressen, de bestuursleden, hun vertegenwoordigers in het parlement, enzovoort. En je moet erbij weten in welke richting je wilt beïnvloeden, waarom, en hoe je dat met sterke argumenten kan staven.<sup>3</sup> Deze inleiding wil ik afronden met een voorbeeld van hoe dat kan worden aangepakt en wel binnen mijn vakgebied van de planologie. Hiervoor maak ik dankbaar gebruik van het werk van Nijmeegse collegae Nelissen en Bogie (1998). Zij hebben een analyse gemaakt van *informele* instrumenten die thans worden ingevoerd in de ruimtelijke planning. Zij onderscheiden:

- beeldkwaliteitsplannen
- cultuur-historische verkenningen
- cultuur-historische hoofdstuctuur
- cultuur-historische effectrapportage
- het Belvédère-project.

Dit vind ik een passend voorbeeld van 'het doordringen en beïnvloeden van bestaande discoursen'. Want de bedoeling van deze instrumenten is niet nieuwe formele toetsingscriteria en wettelijke procedures, maar het langzaam aan bereiken dat het opnemen van zulke overwegingen vanzelfsprekend wordt. In de aflevering 'De meerwaarde van cultuurhistorie, van het blad Kwaliteit op locatie (nov. 1995), kunt u lezen hoe dergelijke instrumenten op de Vinex-locaties worden toegepast (en niet, het moet worden gezegd, altijd met het gewenste resultaat). En u kunt ook de wijze woorden lezen (p. 13):

'Wellicht nog belangrijker is de opgave effectief deel te nemen aan de besluitvorming in de ruimtelijke ordening. Daarbij is minder van belang of monumentenzorgers een formele positie in het planningsproces hebben, dan de vraag of zij van beheerder van een kaartenbak kunnen worden tot de inspirerende gesprekspartner. ... Vooralsnog is de cultuurhistorie een relatief zwakke factor in het planningsproces. Dat kan alleen veranderen als de belangrijke beslissers overtuigd raken van het belang ervan.'

Wellicht had u radicalere aanbevelingen willen horen voor een ruimtelijke ordening met meer historisch besef. Ons eigen historisch besef moet ons echter leren dat diep gewortelde zienswijzen – de vanzelfsprekendheden die ons gebruik van de ruimte beïnvloeden – niet snel te wijzigen zijn. Dat is uw opgave.

### Literatuur

- Bijlsma, M.P., *Natuurontwikkeling en vormgeving*, Wageningen: Informatie- en Kenniscentrum Natuurbeheer. Ministerie LNV, 1995, p. 17.
- Damme L. van, J.C. Verdaas, *Plannen laten zich niet plannen*, Nijmegen: Universiteit van Nijmegen, 1997.
- Foley, D.L., British town planning: one ideology or three, *British Journal of Sociology*, 1960 (11).
- Foucault, M., *De orde van het spreken*, Meppel, 1988.
- Frouws, J. 'The contested redefinition of the countryside: an analysis of rural discourses in the Netherlands', *Sociologia Ruralis*, 38/1, 1998, pp.54-68.
- Haan, P. de, 'Eigendomsverhoudingen in driestromenland', *A.R. Staatskunde*, 3/4, 1979, pp.129-138.
- Hidding, M.C., D.B. Needham, J. Wisserhof, *Interactie en differentiatie van stad en land*, Den Haag: NRLO report 98/17, 1998.
- Kassenaar, B., *Ideëen voor een duurzame stad*, Milieudienst Amsterdam, Amsterdam 1994.
- Klop, C.J., 'Op weg naar 2030; een Christen-democratische verkenning van de grondslagen van de ruimtelijke ordening', in *De toekomst van de ruimte: vier essays voor Nederland*, Rijksplanologische Dienst, Den Haag, 1996.
- Mak, G., *Hoe God verdween uit Jorwerd*, in Amsterdam 1996.
- Provinciaal Museum Kam, *Noviomagus*, Nijmegen 1979.
- Needham, 1996, *Ruimte en de stedeling*, Rijksplanologische Dienst, *Ruimte als voorraad: vijf essays*, Den Haag, Ministerie VROM, 1996, pp.31-43.
- Nelissen, N., M.Bogie, 'The need for new policy instruments in spatial planning', paper delivered at the conference *Global and European Polity*, Universiteit van Nijmegen, 19 mei 1998, 1998.
- Ruimtelijke verkenningen*, Rijksplanologische Dienst, 1996, Ministerie VROM Den Haag.
- Ruimtelijke verkenningen*, Rijksplanologische Dienst, 1997, Ministerie VROM Den Haag.
- Steigenga, W., *Moderne planologie*, Utrecht 1964.

### Noten

- 1 En één van de flatcomplexen heet Canabae, wat volgens het Provinciaal Museum Kam (*Noviomagus*, 1979, p.51) betekent: houten keten behorende bij het legioen en bewoond door o.a vrouwen van plezier en de onwettige vrouwen en kinderen van de soldaten. Die naamgeving lijkt te duiden op een onjuist historisch besef!
- 2 De KNOB bracht hierover een artikel in het *Bull. KNOB 96* (1997), pp. 129-133; hierin staat een geheel andere mening (red.).
- 3 In dit verband wil ik suggereren dat een sterke argumentatie te vinden is in het gebruiken van het handelingsprincipe van rentmeesterschap. Dit begrip houdt in: het beheren van iets (b.v. een landgoed) op zo'n manier dat je het overhandigt op zijn minst met onverminderde waarde en liefst in een betere staat dan voorheen. Zie b.v. Bijlsma, 1995, blz. 17: 'de rentmeester beperkt zich tot het vruchtgebruik..' En zie ook Klop (1996) en De Haan (1979) voor een expliciete verwijzing naar het begrip schriftuurlijk rentmeesterschap als handelingsprincipe voor het omgaan met de Schepping.